

This is a self-archived version of an original article. This version may differ from the original in pagination and typographic details.

Author(s): Rähä, Antti

Title: Vanhan Suomen luterilainen papisto, seurakunnat ja kansallinen kuva

Year: 2023

Version: Published version

Copyright: © 2023 Ella Viitaniemi ja SKS

Rights: CC BY-NC-ND 4.0

Rights url: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

Please cite the original version:

Rähä, A. (2023). Vanhan Suomen luterilainen papisto, seurakunnat ja kansallinen kuva. In E. Viitaniemi (Ed.), *Kirkko, papisto ja yhteiskunta 1600–1800* (pp. 62-89). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. *Historiallisia tutkimuksia*, 289.
<https://oa.finlit.fi/site/books/e/10.21435/ht.289/>

Vanhan Suomen luterilainen papisto, seurakunnat ja kansallinen kuva

Antti Rähä

 <https://orcid.org/0000-0003-2599-8244>

Mutta eipä puuttunut papeilta ainoastaan tietoja. Heiltä puuttui aivan yleisesti sitä, mikä juuri papeille on monin verroin tärkeämpää kuin tieto, heiltä puuttui kuntoa ja kristillis-siveellistä mieltä. – – Varjopuolet olivat runsaat ja silmiinpistävät Vanhan Suomen kirkossa venäläisaikana.¹

Vaikeammassa oloissa ei mikään kirkko koskaan ole kansaa hoitoonsa saanut. Ilman tätä kirkkoa ei Karjalan kansa tänä päivänä olisi suomalainen. Ilman tätä kirkkoa ei Viipurin lääniä koskaan olisi muuhun Suomeen yhdistetty. Se oli kohottanut ainoata valoisoitua silloin kuin kaikki muu oli pimeätä.²

Suomalaisessa historiografiassa luotu kuva Vanhan Suomen³ luterilaisen seurakuntien toiminnasta sisältää erilaisia painotuksia. Kuten katkelmat Sigfrid Sireniuksen tutkimuksista osoittavat, samalla kun Vanhan Suomen papiston opillinen ja henkinen sivistys on kuvattu heikoksi, on Vanhan Suomen suomalaisuuden säilyminen nähty luterilaisen kirkon toiminnan ansiona. Aikaisemmassa, pääosin jo iäkkäässä tutkimuksessa luterilaisen kirkon ”varjopuolet” yhdistetään Vanhan Suomen mennei-

syyteen osana Venäjän keisarikuntaa. Venäläisiin hallinnollisiin ja kulttuurisiin vaikutuksiin kohdistetaan kuitenkin vain epäsuoraa kritiikkiä, minkä vuoksi eri tekijöiden välinen yhteys jää epäselväksi. Tutkimuksessa on ollut 1900-luvun lopulle asti vahvoja kansallisia painotuksia ja erontekoja. Identiteettejä ja kulttuurisia kysymyksiä sivunneet teemat ovat sen sijaan olleet pääasiassa näkökulmien ulkopuolella.⁴

Tässä luvussa tutkitaan, millaisena Vanhan Suomen konsistorit ja seurakuntalaiset näkivät seurakuntien toiminnan ja miten kuuluminen ortodoksiseen Venäjän keisarikuntaan vaikutti alueen seurakuntien toimintaan 1700-luvun jälkipuoliskolla ja 1800-luvun alussa. Entä miten näkemykset suhteutuvat historiografiassa luotuun kuvaan luterilaisesta kirkosta Vanhassa Suomessa? Kansallinen tulkinta periytyy jo aikalaisten tuottamaan länsisuomalaiseen näkemykseen Vanhan Suomen seurakuntien heikosta tilasta. Suhtautuminen Vanhaan Suomeen ei muuttunut, vaikka keisari Aleksanteri I:n määräyksestä laajan piispantarkastuksen Vanhaan Suomeen vuodenvaihteessa 1811–1812 tehneen Porvoon hiippakunnan piispa Magnus Jacob Alopaeuksen lopputulema alueen seurakuntien tilasta oli ennakoitua valoisampi. Alopaeuksen piispantarkastus oli osa niin kutsuttua Vanhan Suomen yhdistämistä, minkä lähtökohtana oli venäläisten vaikutteiden kitkeminen Suomen suuriruhtinaskuntaan liitetystä Viipurin läänistä.⁵

Papisto, historiografia ja Vanha Suomi

Seurakuntien hengellisinä johtajina toimineet kirkkoherrat ja muu papisto valvoivat 1600-luvun Ruotsin valtakunnassa seurakuntalaisten kristillissiveellistä elämää tiukasti yhdessä kirkkoneuvoston ja maallisen hallinnon virkamiesten kanssa. Samaan aikaan papiston muukin tehtäväkenttä laajeni, sillä heidän vastuulleen siirtyi 1600–1700-luvuilla kasvava määrä hallinnollisia toimia, kuten väestökirjanpito ja pitäjänkokousten organisointi. Sekä hengellistä että maallista valtaa edustaneella papistolla oli paikallisyhteisössä keskeinen rooli rahvaan ja kruununhallinnon välisinä virkamiehinä. Seurakuntapapiston odotettiin toimivan esikuvana seurakuntalaisilleen ja opastavan omalla esimer-

killään rahvasta hyvään kristilliseen elämään. Jo Ruotsin ensimmäisen luterilaisen eli vuoden 1571 kirkkojärjestyksen mukaan papiksi vihittävältä tuli kysyä muun muassa lupausta olla hyvänä esimerkkinä kaikille. Samoin vuoden 1686 kirkkolaki edellytti pappisopintojen ohessa pappistolta esimerkinomaista ja nuhteetonta elämää ja käytöstä.⁶ Kirkkolain XIX luvun (*Sarnawirasta*) II pykälän mukaan:

Joca tahto Jumalan Seuracunda palwella Papin Säädys / sen pitää oleman Jumalisen / ja Cunniallisest / siwiäst / raitist ja puhtast Elämän / hänelle pitää myös oleman turmelematon Nimi ja hyvä Sanoma / puhdas ja selkiä puhen parsi / ja pitää ulosseisoman wahwan ja tarckaan tutkimisen Pispald eli *Superintendentildä* ja *Consistoriumilda* /.⁷

Kirkkolaki sisälsi yksityiskohtaiset säädökset pappien opinnoista ja pappissivistyksestä. Lain XIX luvussa luettiin pappissivistykseen kuuluneet kuusi oppiainetta, joissa tuli suorittaa tutkinto ennen pappisvihkimystä.⁸ Pappissivistyksen ja seurakuntaa johtaneen kirkkoherran toiminnan esimerkillisyys oli seurakuntalaisten näkökulmasta usein kuitenkin korkeintaan toissijaista. Tämä ilmenee esimerkiksi 1700-luvun Vanhan Suomen papinvaalien yhteydessä siten, että äänestyspäätöksiin vaikuttivat muut asiat, kuten seurakuntaan pyrkineen papin aikaisemmat yhteydet seurakuntaan tai edesmenneen papin lesken ja tämän mahdollisen perheen tulevan toimeentulon järjestäminen. Papit erottuivat suomalaisella maaseudulla 1800-luvun lopulle asti ympäröivästä yhteisöstään paitsi asemansa myös nimensä kautta, sillä heillä oli yleisesti käytössään ruotsinnettuja tai pyhistä kielistä (latina, kreikka, heprea) väännettyjä nimiä. Vaikka latina oli periaatteessa papiston ”äidinkieli”, eivät nimet kerro viranhoitajien kielitaidosta mitään. Käytännössä pappien oli joka tapauksessa osattava suomen kieltä muutamia rannikkoseutuja lukuun ottamatta.⁹

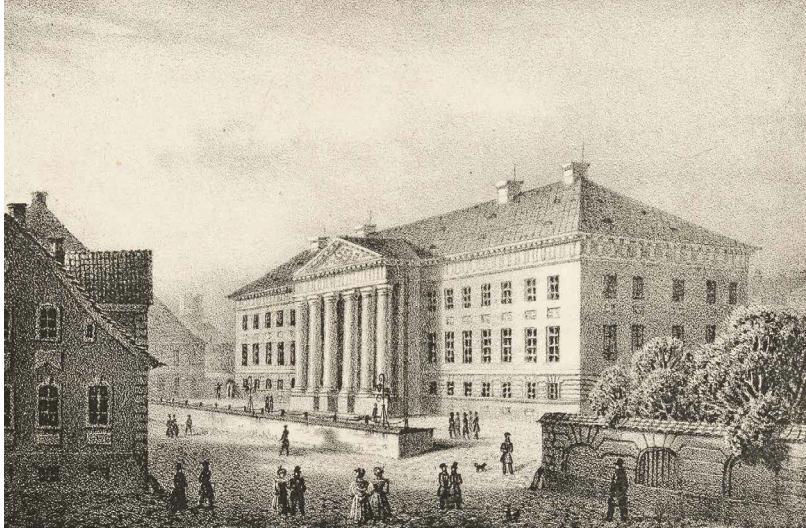
Vanhassa Suomessa oli 1700-luvun jälkipuoliskolle tultaessa noin neljäkymmentä seurakuntaa, jotka jakautuivat Viipurin ja Haminan konsistoreiden alaisuuteen. Viipurin konsistori perustettiin tsaari Pietari I:n määräyksellä kesällä 1720. Sen toimialue kattoi Karjalankannaksen

ja Laatokan Karjalan luterilaiset seurakunnat. Hattujen sodan jälkeen vuoden 1744 alussa syntynyt Haminan konsistoripiiri oli maantieteellisesti lähes identtinen Turun rauhassa (1743) Ruotsin alaisuudesta Venäjän hallintaan siirtyneen alueen kanssa.¹⁰ Turun rauha on esitetty varhaisessa historiankirjoituksessa Vanhan Suomen luterilaisuuden pelastuksena, sillä alueen hengellinen elämä ja suomalainen identiteetti vahvistuivat uusien luterilaisten seurakuntien myötä ortodoksisia ja venäläisiä vaikutteita vastaan.¹¹

Venäjään Uudenkaupungin rauhassa (1721) liitettyjen Karjalan, Inkerinmaan sekä Viron ja Liivinmaan luterilaiselle väestölle taatun omatunnonvapauden tavoin Turun rauhansopimus turvasi valloitetun alueen asukkaille oikeuden harjoittaa luterilaista uskontoa. Rauhansopimus takasi muiden vanhojen lakien ohella myös vuoden 1686 ruotsalaisen kirkkolain voimassaolon. Venäjän läntisten rajaseutujen luterilaisen kirkon ylin valta siirtyi 1730-luvun puolivälistä eteenpäin Pyhäältä synodilta Pietarissa sijainneelle Liivinmaan, Viron ja Suomen oikeuskollegiolle. Venäjällä 1780-luvun puolivälissä suoritetun hallintoreformin myötä Vanhan Suomen alueen ylin kirkollinen valta oli vuoteen 1796 asti Viipurin siviilitribunaalilla, kunnes se palautui oikeuskollegiolle.¹²

Vanhan Suomen papisto sai akateemisen oppinsa valtaosin Ruotsin puoleisessa Suomessa, pääasiassa Porvoon kymnaasissa ja Turun Akateemiassa. Kaikista Vanhan Suomen papeista (kirkkoherrat, kappalaiset ja apulaispapit), joita oli yhteensä 440 viranhoitajaa, liki 60 prosenttia (252) oli syntynyt Viipurin tai Haminan konsistoripiirien alueella, reilu kolmannes (162) Ruotsin alaisessa Suomessa ja loput Venäjällä, Saksassa ja Ruotsissa. Ruotsin alaisesta Suomesta Vanhaan Suomeen siirtyneiden pappien määrä laski kiihtyvää vauhtia 1700-luvun jälkipuoliskolla.¹³

Keisari Paavali I:n kielto (1797), etteivät Venäjän alamaiset saaneet harjoittaa koulu- ja yliopisto-opintoja Venäjän rajojen ulkopuolella, päätti pitkään jatkuneen käytänteen Vanhan Suomen ja Ruotsin puoleisen Suomen välillä. Seurauksena oli, että Vanhassa Suomessa syntyneiden pappien yksityiset kotiopinnot yleistyivät nopeasti. Esimerkiksi Johanneksen kappeliseurakunnan kappalainen piti kotonaan ”papi-koulua”, jossa useampi alueen tuleva pappi sai oppia. Keisarin kielto ei kuitenkaan täysin estänyt vanhasuomalaisten ylioppilaiden kirjau-

Tarton yliopisto, litografia, Schlater, F., 1834. Tarton yliopiston uusklassinen päärakennus valmistui vuonna 1809. Rakennuslupa se oli saanut jo keväällä 1799. Kuva: Museovirasto. Kansatieteen kuvakokoelma. CC BY 4.0.

tumista Turun Akatemiaan. Keisarinna Katariina II oli määrännyt jo hieman aiemmin vuonna 1794, ettei luterilaisiksi papeiksi saa nimittää keisarikunnassa muita kuin Venäjän alamaisia. Yleisesti ottaen Paavali I suhtautui kuitenkin suopeasti luterilaisten konsistorien toimintaan ja pappiskoulutuksen erityistarpeisiin. Yksi keskeinen syy Tarton yliopiston uudelleenavaamiseen vuonna 1802 oli, ettei Venäjän valtakunnassa ollut korkeakoulua, joka olisi kouluttanut luterilaisia pappeja. Keisari Aleksanteri I:n antama ukaasi ohjasi edelleen pappisvirkojen täyttöä, sillä Haminan ja Viipurin konsistoripiireihin ei tullut nimetä enää vuoden 1806 jälkeen pappeja, joilla ei ollut Tarton yliopiston todistusta.¹⁴

Papiston viranhoito – ihanteista irrallaan?

Karjalankannaksen eteläosassa sijainneen Kivennavan kirkkoherra Georg Paulius oli 1720-luvun lopulla seurakuntalaistensa pilkan koh-

teena: ”Yrjänä ylpeä pappi joi viinaa, väkevää kun sappi; Hän ajaa kädet hajalla, kun lentävällä kajalla.” Kuten pilkkaruno havainnollisti, rahvaan mielestä kirkkoherra Paulius asetti itsensä seurakuntalaisten yläpuolelle ja oli juovuksissa hoitaessaan kirkollisia toimituksia. Kirkkoherran rinnastaminen tummaan kaikkiruokaiseen ja pesänrosvouksesta tunnettuun naakkaan (*kaja*) karnevalisoi seurakuntalaisten valitusaiheita. Jos kirkkoherrojen arvostus oli Venäjän alaisuuteen Uudenkaupungin rauhassa siirtyneen alueen seurakuntalaisten keskuudessa paikoin alhainen, samaa voi sanoa osin kirkkoherrojen ja Viipurin konsistorin välisestä suhteesta. Rovastintarkastussaarnansa vuonna 1751 pitämättä jättänyt Pyhäjärven kirkkoherra ilmoitti tarkastusta suorittaneelle lääninrovastille, ettei hän olisi valmistellut saarnaa, vaikka kymmenen konsistoria olisi häntä siihen käsenyt. Vaikka Viipurin konsistoripiirin alueelta ennen 1700-luvun loppua säilyneissä harvoissa tarkastuspöytäkirjoissa ei käsitelläkään varsinaisia pappissivistykseen liittyneitä kysymyksiä, kertovat esimerkit sekä puutteista pappissivistyksessä että viranhoidon kristillismoraalisista haasteista.¹⁵

Haminan konsistoripiiristä on säilynyt kattava sarja tarkastuspöytäkirjoja 1740-luvun puolivälistä eteenpäin. Ruotsin vuoden 1686 kirkkolain mukaan piispan tuli vierailla vuosittain niin monessa hiippakuntansa seurakunnassa kuin oli mahdollista. Eri seurakuntiin suuntautuneiden vuosittaisten tarkastusten sijaan visitaatioiden ohjenuorana vaikuttaa Haminan konsistoripiirissä olleen kuitenkin vuoden 1653 visitaatiojärjestys. Sen mukaan piispan tuli tarkastaa jokainen seurakunta vähintään seitsemän vuoden välein. Käytänteenä oli suorittaa tarkastuksia aina tiettyinä vuosina suurempina ryppäinä.¹⁶ Vanhan Suomen rovastintarkastuksissa (*Visitationis Consistorialis*)¹⁷ seurattiin piispantarkastuksia koskeneita kuninkaallisia säädöksiä. Tuomiorovastin tarkastustilaisuuksissa esittämät ensimmäiset kysymykset koskivat pappien edistymistä opinnoissa, saarnametoja ja saarnojen valmisteluissa käytettyä kirjallisuutta. Samoin seurakuntalaisilla oli mahdollisuus tuoda esiin papiston toimintaan liittyneitä valitusaiheitaan.

Haminan konsistorin tuomiorovasti Fabian Niklas Gudseus kritisoi rovastintarkastuksessa Ruokolahdella vuonna 1753 seurakunnan apupappia virheistä jumalanpalveluksessa ja kehotti koko papistoa ahke-

roimaan saarnojen valmistelussa. Kappalaisen sopimaton kielenkäyttö seurakuntalaisiaan kohtaan aiheutti tarkastajassa tyytymättömyyttä. Rautjärvellä ja Jääskessä seurakunnan nuorta kappalaista varoitettiin vakavista seurauksista, mikäli hän ei työskentele ahkerasti opintojensa ja velvollisuuksiensa eteen. Ruokolahden kirkkoherraksi 1770-luvun puolivälissä oikeuskollegion omavaltaisesti nimeämä, Haminan konsistorin mielestä taidoiltaan tuntematon, Pietarin suomalaisen seurakunnan pedagogi sai tarkastuksessa seuraavan vuosikymmenen alussa vakavan muistutuksen ahkeroida opinnoissaan päivittäin virkavalansa mukaisesti. Myös muihin viranhoitoon liittyviin tehtäviin, kuten leväperäisesti laadittujen kirkonkirjojen pitoon, tuli jatkossa kiinnittää tarkkaa huomiota. Seurakuntalaiset toivat vielä erityisenä valitusaiheena esiin sen, ettei evankeliumia ollut luettu kirkossa pitkään aikaan.¹⁸

Ruokolahden tavoin Lemminkäisen seurakunnan apupappi sai vastaavalla tavalla nuhteita siitä, ettei ollut lukenut jumalanpalveluksessa evankeliumia, vaikka oli saarnannut sen mukaisesti. Pyhtään kappalaisen 1800-luvun alussa visitaation yhteydessä pitämässä saarnassa oli tuomiorovastin mielestä suurta parantamisen varaa niin lausunnaltaan kuin sisällöltään. Kappalainen oli vieläpä pitänyt hakea kotoaan rovastin kuulusteltavaksi.¹⁹

Visitaattorin kysyessä seurakuntalaisten mielipidettä papiston toiminnasta olivat vastaukset yleisesti positiivisia ja osapuolten välistä veljellistä harmoniaa painottavia. Esimerkiksi Säämingin seurakuntalaisten mukaan ”the als intet emot hwarannan at anföra hwarken uti Embetets måhl eller eljast uti the Priwata umgänget – – förhällit emot hwarannan som bröder”. Tiedusteltaessa olivatko seurakuntalaiset tyytyväisiä papiin, toistui 1700–1800-lukujen taitteeseen tultaessa poikkeuksetta jokaisessa tarkastuspöytäkirjassa yksimielistä hyväksyntää korostanut lausuma ”enhälligt bejakande”.²⁰

Seurakuntalaisten papeistaan esittämissä valituksissa olivat kyseessä todelliset osapuolten välejä hiertäneet ongelmat. Haminan konsistoripiirin pohjoisosassa sijainneen Suomenniemen kappeliseurakuntalaiset valittivat 1750-luvun alussa rovastintarkastuksessa kappalaisestaan yksimielisesti ja monisanaisesti. Seurakuntalaisten mukaan kappalainen oli ollut koko virkauransa ajan vuodesta 1739 lähtien röyhkeä ja huolima-

ton. Hänen kerrottiin myös laiminlyöneen toistuvasti toimiaan ja olleen viinan vaivaama. Pyhäjärvellä seurakuntalaiset valittivat 1750-luvun alussa, että seurakunnalla oli usein niin vähän viiniä, ettei ehtoollista voitu järjestää. Syyttävä sormi kohdistettiin kirkkoherraan, jonka kerrottiin olevan toistuvasti kirkossa ja viranhoidossa niin juopuneena, ettei hän kyennyt hoitamaan toimituksistaan. Osapuolten väliset erimielisyydet jatkuivat läpi 1750–1780-lukujen Pyhäjärven seurakuntalaisten valittaessa edellisten lisäksi muun muassa kirkkoherran kantamista liian korkeista maksuista. Kirkkoherra puolestaan kertoi, että ehtoolliselle pyrki muutamina vuotuisina pyhäpäivinä samaan aikaan enimmillään jopa 1 000 seurakuntalaista.²¹

Ehtoollisen järjestäminen oli erilaisten papinmaksujen ohessa yksi papiston ja seurakuntalaisten välillä toistunut kiistakysymys. Räisälässä väki valitti 1770-luvun alussa, ettei kirkkoherra toimittanut ehtoollisia kuin harvoin, kun taas kirkkoherra moitti seuraavan vuosikymmenen lopulla seurakuntalaisiaan laiskoiksi käymään ehtoollisella. Kirkkolain mukaan pyhä sakramentti tuli järjestää niin usein kuin seurakuntalaiset sitä vaativat, mutta vähintäänkin joka kolmas sunnuntai. Ehtoollisen järjestämistä ei saanut jättää vain suurin kirkkopyhiin ja rukouspäiviin. Kerimäellä seurakuntalaisten ja kirkkoherran välejä kiristi kirkkokuriin liittynyt erimielisyys. Seurakuntalaisia häiritsi suuresti se, että kirkkovahti (unilukkari) kiersi itäsuomalaisen tavan mukaisesti jumalanpalvelusten aikana edestakaisin kirkkoon ja ulos ja hankaloitti näin ollen kirkkoväen kanssakäyntiä ja livahtamista ryypylle kirkonmäelle. Näin tapahtui erityisesti silloin, kun seurakunnan nuorempi papisto oli saarnavuorossa. Kirkkoherran mukaan kiertely oli välttämätöntä, sillä kirkkovahdin tuli tarkkailla hänen määräyksensä mukaisesti, ettei kirkon ulkopuolella ollut väkeä rikkomassa sapattirauhaa.²²

Parikkalassa kirkkoherra oli tyytymätön jumalanpalvelusten sujumiseen, sillä väellä oli hänen mukaansa pahana tapana poistua kirkosta jo hyvissä ajoin ennen herransiunausta. Räisälän tavoin 1800-luvun alun Kerimäellä seurakunnan Ruotsin puoleisen osan asukkaiden kritiikki kohdistui ehtoolliseen. Valittajien mukaan heidän tuli maksaa jokaisen henkilön osalta kaksi kopeekkaa viinimaksua per ehtoollinen, kun vastaava maksu seurakunnan Venäjän puoleisen osan alamaisille oli vain

yksi kopeekka. Johanneksessa aiheutti tyytymättömyyttä se, että kirkkoherra keräsi ”tavanomaisen ehtoolliskopeekan” lisäksi puoli kopeekkaa jokaiselta ehtoolliskävijältä vedoten pappilan korjaustöihin.²³

Räisälän kirkkoherra ja Kaukolan kappalainen saivat muutamien virkaveljiensä tavoin 1700-luvun puolivälissä seurakuntalaisiltaan moitteita juoppoudesta. Kaukolan kappalaisen virasta erottaminen aiheutti kuitenkin ongelmia, sillä seurakuntalaiset vastustivat lähes yksimielisesti uuden kappalaisen asettamista seurakuntaan. He julistivat olevansa mieluummin ilman pappia ja Jumalan sanaa kuin hyväksyvänsä uuden kappalaisen. Vastustus kumpusi siitä, että uusi kappalainen oli evännyt ehtoollisen sekä juopuneelta naiselta että rippikoulunkäymättömältä nuorukaiselta. Tasaisin väliajoin rovastintarkastuksissa esiin nousut ongelma ei jäänyt Viipurin konsistorilta huomaamatta, konsistoripiirissä 1790-luvun alussa kiertänyt kirje osoittaa. Sen mukaan kaikki papit, jotka olivat juoppoudellaan siirtyneet Kristuksen valtakunnasta saatanan valtakuntaan, tulivat saamaan vakavan nuhtelun ja varoituksen.²⁴

Luumäen kappalaiseen nuhtelun pelko ei vaikuttanut, sillä toistuva esiintyminen tukevassa humalassa ja riidanhaluisuus, kuten myös yleiseksi ”venäläiseksi tavaksi” moitittu kapakan pito pyhäpäivisin kirkonmäellä, herättivät tarkastuksessa närää. Parikkalassa seurakunnan kappalainen esitti tarkastuksessa sen sijaan pitkän suomenkielisen katumuskirjelmän riidanhaastamisestaan ja muista vääristä toimistaan, joilla oli menettänyt seurakuntansa luottamuksen. Pappien hallinnollisten tehtävien hoito ei herättänyt Vanhassa Suomessa juuri kritiikkiä. Samoin pappien kantamat liian suuret maksut tai muut epäselvyydet seurakunnan rahankäytössä olivat rovastintarkastuksissa vain harvoin esillä.²⁵

Luterilainen alamaisuus ja uskollisuus keisarin valtakunnalle

Haminan konsistoripiirissä järjestettyjen rovastintarkastusten yksi vakiokysymys kuului, kuinka seurakunnassa oli vietetty venäläisiä/keisarillisia juhlapyyhiä (*Ryska Fester*). Juhlia järjestettiin muun muassa kei-

sarillisen perheen syntymä- ja nimipäivinä, hallitsijan valtaannousun vuosipäivinä ja keisarillisten henkilöiden paranemisten ja rauhasopimusten kunniaksi. Ruokolahdella juhlia oli vietetty 1740-luvun lopulle tultaessa seurakuntalaisten mukaan asianmukaisesti. Samoin kuului vastaus Lemillä, jossa seurakuntalaiset kertoivat, että venäläisiä juhlapäiviä oli juhlistettu aina jumalanpalveluksilla. Ruokalahden kirkkoherran näkemys poikkesi kuitenkin seurakuntalaisten lausunnoista, sillä hänen mukaansa kyseisinä juhlapäivinä kirkossa oli väkeä vain kymmenkunta henkeä.²⁶

Vastaava kommentti toistui Kirvussa, Jääskessä ja Joutsenossa. Kirvun kappeliseurakunnan kappalainen tosin täsmensi vastauksessaan, ettei seurakuntalaisten poissaolo kirkosta ollut venäläisinä juhlapyhinä juuri sen yleisempää kuin tavallisinaan pyhä- ja juhlapäivinä. Kommentti kertoi epäsuorasti seurakuntalaisten yleisemminkin heikosta aktiivisuudesta käydä kirkossa. Kysymys ei ollut yksinomaan osallistumisesta venäisiin juhlapyhiin, vaan laajemmasta haluttomuudesta osallistua sellaisiin tilaisuuksiin, joita talonpojat pitivät ”ylimääräisinä”.²⁷ Seurakuntalaisten laiskuus saapua kirkkoon tavallisina pyhäpäivinä aiheutti kritiikkiä myös Kerimäellä ja Säämingissä 1750-luvun puolivälissä. Asiaa puitiin jälleen myös Ruokolahdella, missä poissaolojen syyksi esitettiin se, ettei suuri osa seurakuntalaisista voinut käydä jumalanpalveluksissa venäläisinä juhlapyhinä, sillä he asuivat kaukana kirkosta.²⁸

Lappeella seurakunnan kirkkoherra valitti edelleen vuoden 1760 tarkastuksessa seurakuntalaisista, jotka tulivat laiskasti kirkkoon venäläisinä juhlapäivinä. Samaan aikaan Joutsenossa ja Jääskessä papisto sanojensa mukaan joutui saarnaamaan tyhjille seinille (*at predika för tomma väggar*). Papiston valitukset seurakuntalaisten poissaoloista kirkkoista venäläisinä juhlapyhinä harvenivat 1760-luvulta eteenpäin. Muutokseen täytyy suhtautua kuitenkin lähdekriittisesti, sillä esimerkiksi Lemillä puututtiin asiaan jälleen 1770-luvun puolivälissä. Samaan aikaan myös Ruokolahdella kirkkoherra toisti jälleen kertaalleen huolensa, jonka mukaan seurakuntalaiset olivat laiskoja (*alt för tröga*) saapumaan kirkkoon keisarillisina juhlapäivinä. Osallistuminen jumalanpalveluksiin venäläisinä juhlapäivinä oli esillä myös Viipurin konsistoripiirin seurakunnissa, jossa esimerkiksi Johanneksen varapastori ja Parikkalan

kirkkoherra kritisoivat seurakuntalaisten laiskuutta. Tilanne helpottuisi papiston mukaan seurakuntalaisille annettavilla vakavilla ja valvottavilla ohjeistuksilla (– genom *alfwarsamma och bewakeliga förmaningar*).²⁹

Ruokolahdella seurakuntalaisten aktiivisuus osallistua venäläisten juhlapäivien jumalanpalveluksiin ei parantunut. Kirkkoherra joutui toteamaan 1780-luvun alussa tuomiorovastille, ettei keisarillisia juhla-jumalanpalveluksia ollut voitu pitää, sillä kirkko oli ollut näinä päivinä täysin tyhjä. Paria vuotta myöhemmin Suomenniemellä sekä papisto että pitäjän nimismies todistivat samoin, ettei jumalanpalveluksia ollut aiheellista pitää venäläisten juhlapäivinä, koska kirkossa ei ollut ollut paikalla yhtään seurakuntalaista. Muutos edeltäviin vuosikymmeniin oli merkittävä, sillä papiston kertoman mukaan jumalanpalveluksia ei ollut aiemmin jäänyt kertaakaan kokonaan pitämättä. Toisaalta täydellinen poissaolo viittaa seurakuntalaisten järjestäytyneeseen toimintaan näitä juhlapäiviä kohtaan. Visitaattori, Haminan konsistorin esimies ja tuomiorovasti Gudseus, kehotti seurakuntalaisia kerta toisensa jälkeen vakavasti parantamaan tapansa ja osallistumaan venäläisen esivallan määräämiin jumalanpalveluksiin. Räisälän seurakunnassa Viipurin konsistoripiirissä visitaattori saattoi sen sijaan todeta tyytyväisyydellä 1780-luvun alussa, että sekä luterilaisia että venäläisiä juhlapyyhiä oli vietetty seurakunnassa asiaankuuluvasti.³⁰

Seurakuntalaisten valitukset siitä, että papisto oli laiminlyönyt jollain tavoin venäläisten juhlapäivien viettoa, olivat harvinaisia, mutta eivät täysin poikkeuksellisia. Sortavalassa luostarintalonpoika Silvendoin syytti 1750-luvun alussa seurakunnan kappalaista siitä, ettei tämä aina kuuluttanut kirkossa venäläisiä juhlapyyhiä. Eräänä venäläisenä pyhänä kappalainen oli vieläpä määrännyt väkensä puimaan viljaa eikä edes itse saapunut kirkkoon. Porvoon piispa Magnus Jacob Alopaeus sai puolestaan kuulla Jämskessä helmikuussa 1812 osana Vanhan Suomen seurakuntien piispantarkastusta huomautuksen, ettei seurakunnan kirkkoherra ollut paria vuotta aiemmin pitänyt rukousta kirkossa, vaikka oli ollut praasniekka eli venäläinen kirkollinen juhlapäivä. Asiayhteydessä jää osin epäselväksi, oliko kysymys ollut venäläisestä valtiollisesta juhlapäivästä vai ortodoksisesta juhlapäivästä, jota ei tullut viettää luterilaisessa kirkossa.³¹

Venäjän hallinto ei valvonut keisarillisten juhlien viettoa yksittäisten virkamiesten aktiivisuutta lukuun ottamatta. Haminan konsistorissa herätti ärtymystä se, että Kymenkartanon provinssin käskynhaltija jakeli sille 1740-luvun jälkipuoliskolla erilaisia määräyksiä. Konsistorille saapui esimerkiksi pian Turun rauhan jälkeen ortodoksisille seurakunnille tarkoitettu rukouspäiväkaava ja provinssin luterilaista väestöä vaadittiin juhlimaan ortodoksisen karjalaisväestön tavoin ortodoksisen suojeleuspyhimysten muistopäiviä. Konsistori ilmoitti papiston privilegioihin (1723) nojaten, ettei aiemmin edes maaherralla ollut oikeutta jakaa vastaavanlaisia käskyjä kirkollisille toimijoille. Pappissäädyn oikeuksien puolustaminen oli esillä myöhemminkin, kun Sortavalan kirkkoherra oli keväällä 1766 Pietarissa parin viikon ajan ajamassa säädyn asioita osana keisarinna Katariina II:n toimeenpanemaa lakiasäättävää kokousta.³²

Ajankäyttö arkisiin askareisiin kirkossa olon sijaan oli houkutteleva vaihtoehto, sillä pyhäpäivien määrä oli Vanhassa Suomessa huomattava. Pyhäjärvellä visitaattori sai kuulla 1760-luvun puolivälissä, ettei edes rukouspäiviä ollut vietetty seurakunnassa asiaankuuluvalla hartaudella eikä kirkossa ollut järjestetty näinä päivinä ehtoollista. Viipurin ja Haminan konsistoripiireissä vietettiin 1800-luvulle tultaessa varsinaisten sunnuntaipyhiensä lisäksi yli 40 kirkollista ja keisarillista pyhäpäivää. Määrä oli suuri, vaikka Vanhassa Suomessa seurattiin Ruotsia, jossa vähennettiin pyhäpäiviä 1770-luvun alussa. Alkusyksyllä 1774 Viipurin ja Haminan konsistoripiirien seurakunnissa kiersi suomennos Ruotsin kuningas Kustaa III:n antamasta asetuksesta. Sen mukaan ”– – walitet-tawa koettelemus on osottanut, että pyhäpäiwäin paljous on ollut syy, nijn hywin nijden kuin sengin Jumalalda käsketyin Sabbati-Päiwän ylönkatseeseen ja wäärinkäyttämiseen, laiskuteen ja syndiseen elämään”.³³

Lukuisten luterilaisten ja keisarillisten pyhäpäivien aiheuttama haitta työnteolle oli huomioitu Vanhassa Suomessa jo 1750-luvun puolivälissä, kun alueella otettiin käyttöön jälleen rukouspäivätraditio. Viipurin konsistorin mielestä jopa vain yksi vuosittainen rukouspäivä neljän sijaan olisi ollut riittävä määrä. Konsistorin näkemys, jonka perusteena oli työpäivien lisääntymisen mukanaan tuoma taloudellinen hyöty, ei kuitenkaan saanut kannatusta, vaikka konsistorin mukaan esimerkiksi vuonna 1753 vietettiin kahdeksaa venäläistä juhlapyhää. Rukouspäivät

olivat Vanhassa Suomessa vuoteen 1775 asti perinteisesti perjantaisin, kunnes ne siirrettiin Ruotsin esimerkkiä noudattaen lauantaipäiville. Rungas vuosikymmen myöhemmin toinen ja kolmas rukouspäivä siirrettiin sunnuntaile.³⁴

Suomen sota (1808–1809) keskeytti Ruotsin alaisuudesta Venäjän hallintaan siirtyneessä Suomessa rukouspäivien vieton vuosiksi 1809–1811. Vanhassa Suomessa annettiin sen sijaan entiseen tapaan rukouspäivätekstit myös 1810-luvun taitteessa. Viipurin ja Haminan konsistorien esittämät ja oikeuskollegion lähes poikkeuksetta sellaisenaan hyväksymät rukouspäivätekstit eli raamatunjakeet, mahdollistivat kannanotot ajankohtaisiin poliittisiin tapahtumiin Vanhassa Suomessa. Varsinkin erilaiset poikkeustilanteet kuten 1750–1760-lukujen taitteen Kymenkartanon provinssin lyijykaivosläänitysaika ja Kustaa III:n sodan vuodet (1788–1790) ovat tästä selkeitä esimerkkejä. Viipurin ja Haminan konsistoripiirien rukouspäivätekstit vuosina 1784–1796 hyväksyneen Viipurin siviiltribunaalin mukaan Vanhan Suomen papiston tuli kiinnittää sananjulistukseensa Kustaa III:n sodan vuosina tarkkaa huomiota. Papiston, jonka luotettavuus keisarikuntaa kohtaan herätti huolta, oli käsiteltävä elettyyn aikaan hyvin sopivia rukouspäivätekstejä kaikella varovaisuudella. Niitä ei saanut selittää siten, että papisto synnyttäisi hartautta ja yksimielisyyttä vastaan rikkovia mielikuvia kuulijoissaan.³⁵

Suomen sota ei heijastunut suoraan vuosien 1809–1810 rukouspäiväteksteihin Vanhassa Suomessa. Venäjän valtakunnan suurin vihollinen ei ollut 1800-luvun alussa Ruotsi vaan, ajoittaisista liittolaissuhteista huolimatta, Napoleonin johtamana Ranska. Viipurin ja Haminan konsistoripiirien seurakuntalaiset saivat 1770-luvulta lähtien tasaiseen tahtiin jumalanpalvelusten yhteydessä tietoja Venäjän keisarillisen armeijan taisteluista ympäri itäistä, keskistä ja pohjoista Eurooppaa. Viipurin konsistoripiirin kirkoissa luettiin esimerkiksi ”St. Peterborin Ajan-Tiedossa” (*St. Petersburgische Zeitung*, 1770: nro 80) julkaistu ja suomeksi käännetty yksityiskohtainen taistelukuvaus valloittamattomana pidetyn Benderin antautumisesta venäläisille joukoille Venäjän-Turkin sodassa syyskuun puolivälissä 1770. Samoin Kustaa III:n sodan taistelut Ruotsin joukkoja vastaan tulivat seurakuntalaisten tietoon venäläisestä näkökulmasta kerrottuna. Väestö sai myös kuulla Vanhassa Suomessa

Viaporin pommitus 1808 (*Bombardement der Schwedischen Festung Sweaburg*). Tussipiirustus Suomenlinnan pommituksesta Suomen sodassa maalīs–huhtikuussa 1808. Vanhan Suomen seurankuntien saarnastuoleista luettiin vuosina 1808–1809 useita kuulutuksia, joissa määriltiin talonpojille sotaan liittyneitä velvoitteita. Kuva: Museovirasto. Historian kuvakokoelma. CC BY 4.0.

1790-luvun alun suurten linnoitustöiden johtajana tunnetun generalissimus Aleksandr Vasiljevitš Suvorovin komentamien venäläis-itävaltalaisen joukkojen urotöistä Napoleonin armeijaa vastaan Italian Alpeilla vuonna 1799. Kuulutusten ohessa rukoukset, kuten syksyllä 1787 julistettu ”Rukous Turkin sodan alla”, keisarillisen armeijan menestyksen puolesta olivat toistuvia Vanhan Suomen seurakunnissa.³⁶

Maaliskuun alussa 1809 Vanhassa Suomessa vietetyn ensimmäisen rukouspäivän aamu- ja iltasaarnan tekstit korostivat Jumalan kaikkivalttiutta ja seurakuntalaisten uskollisuutta Jumalalle. Saarnojen tematiikka linkittyi koko 1800-luvun alun Viipurin ja Haminan konsistoripiirien rukouspäivätekstejä leimanneisiin teemoihin, kuten alamaisten uskollisuuteen ja yhtenäisyyteen vihollista vastaan sekä koettelemusten kestämiseen. Esimerkiksi vuoden 1809 toisen rukouspäivän iltasaarnan raamatunjakeet kuuluivat (Sananl. 15:32–33): ”Joka ei itsiänsä salli kurittaa, se katsoo ylönsielunsa; vaan joka rangaistusta kuulee, hän tulee viisaaksi. Herran pelko on kuritus viisauteen, ja kunnian edellä käy

nöyryys.” Kolmannen rukouspäivän aamusaarnan jakeet olivat (Saarn. 11:39): ”Kuin pilvet täynnä ovat, niin ne antavat sateen maan päälle. Ja jos puu kaatuu etelään eli pohjaan: kuhunka paikkaan puu kaatuu, siinä sen oleman pitää.” Vuoden 1810 neljännen rukouspäivän aamusaarnan teksti kuului puolestaan (Ps. 111:2–3): ”Suuret ovat Herran työt: joka niistä ottaa vaarin, hänellä on sula riemu niistä. Mitä hän asettaa, se on kunniallinen ja jalo, ja hänen vanhurskautensa pysyy ijankaikkisesti.”³⁷

Venäjänsä keisarikunnan 1700-luvun jälkipuoliskolta eteenpäin käymät jatkuvat sodat konkretisoituivat Vanhassa Suomessa muutenkin kuin saarnastuoleista luettuina sotakuvauksina, taisteluvoittojen juhlapäivinä ja alamaisten uskollisuuden teroittamisena. Napoleonin sotien ja Venäjän hallitsijanvaihdoksen myötä keisarikunnan sotaväenotot ulotettiin 1700-luvun lopusta eteenpäin myös valtakunnan läntisimpiin kuvernementeihin. Viipurin kuvernementista otettiin vuosina 1797–1811 Venäjän armeijaan ja laivastoon yli 5 700 rekryyttiä eli alokasta, joista nuorimmat olivat vain 10–15-vuotiaita poikia. Vain harva sotilas selvisi 25-vuotisesta palvelusajasta hengissä. Muiden paikallisvirkamiesten tavoin Vanhan Suomen seurakuntien papisto oli velvoitettu avustamaan rekryyttien valinnassa ja kiinniotossa. Yleensä loppuvuodesta suoritettut väenotot olivat paikallisyhteisöille traumaattinen kokemus.³⁸

Viipurin konsistorin tammikuun puolivälissä vuonna 1800 laatima kuulutus toi esiin talonpoikien valituksia sotaväenoton vääryyksiä kohtaan. Keskeisimmän valitusaiheen mukaan ”kohda ystäwydestä ia kohda muiten laittomihen syiden tähden säästävät muita ia ottawat recruteja nistä perhekunnista ioisa on vähän ihmisiä ia työmiehiä”. Papiston tehtävänä oli saattaa seurakuntalaisten tietoon, että vastaaviin väärinkäytöksiin tullaan jatkossa puuttumaan. Vajaa vuosikymmen myöhemmin tammikuussa 1808 Vanhan Suomen seurakunnissa levisi Pietarissa laadittu Viipurin kuvernementin kuvernöörille osoitettu kirjelmä, jossa ”Suomen Maan Gownemendin” uskollisia alamaisia kiitettiin siitä ”isänmaan uhrin kantamisesta”, jonka he ovat ”sotajoukon edesauttami-sexi” lahjoittaneet.³⁹

Luterilainen kirkko keisarikunnan ja suuriruhtinaskunnan rajalla

Venäjän keisarikunnan luterilaisille seurakunnille valmistui vuonna 1805 uusi liturgia eli kirkkokäsikirja, joka otettiin Haminan konsistoripiirissä käyttöön oikeuskollegion kovasanaisen uhkavaatimuksen jälkeen 1809. Viipurin konsistoripiirissä näin ei tehty, joskin Parikkalassa lukuisten viranhoitoa ja kristillismoraalista elämää rikkoneiden väärinkäytössyytösten ohessa seurakuntalaiset valittivat tammikuun lopussa 1812, että kirkkoherra oli ottanut omavaltaisesti käyttöön uuden kirkkokäsikirjan. Haminan konsistoripiirissä kiersi kesäkuussa 1809 laaja yhdeksänkohtainen kiertokirje, jossa konsistori teki papistolle tarkkaa selkoa siitä, kuinka ja minkälaisella rakenteella jumalanpalvelukset tuli jatkossa viedä läpi niin juhla- kuin tavallisinakin pyhinä. Samoin kirjeessä painotettiin papiston viranhoidollisia velvoitteita ja muistutettiin muun muassa siitä, etteivät papit voineet omavaltaisesti vaihtaa keskenään virkatehtäviä ilman konsistorin suostumusta.⁴⁰

Kiertokirjeellä hälvennettiin laajaa epätietoisuutta ja hillittiin uuden kirkkokäsikirjan vastustusta. Aiempaan vuoden 1693 ruotsalaiseen kirkkojärjestykseen verrattuna neologian leimaamasta uudesta liturgiasta oli jätetty pois valistuneiden ja rationaalisten käytöstapojen vastaisiksi tulkittuja osia, kuten synnintunnustus. Samoin virsilaulun osuutta oli vähennetty. Uuden liturgian voi nähdä osana Pietari Suuren ajasta alkanutta Venäjän modernisointia, joka perustui osaltaan luterilaisen pietismin ajatusmalleihin. Valistuksen aatevirtaukset olivat lyöneet leimansa venäläiseen yhteiskuntaan Katariina Suuren hallintokauden (1762–1796) alkupuolelta eteenpäin, jolloin keisarinna ryhtyi kehittämään valtakuntaa ihailmiensa eurooppalaisten valistusfilosofien aatteiden mukaisesti.⁴¹

Kritiikki uutta liturgiaa kohtaan nousi ensimmäistä kertaa esiin Taipalsaarella kesäkuussa 1809 pidetyssä rovastintarkastuksessa. Haminan konsistorin tuomiorovasti Emanuel Indrenius vastasi tilaisuudessa jyrkin sanoin seurakuntalaisten tyytymättömyyteen jumalanpalvelusten muutoksia kohtaan. Hänen mukaansa Keisarillisen Majesteetin päätöksellä vahvistettu uusi käsikirja sopi paremmin elettyyn aikaan, sillä se

oli puhdistettu Jumalan sanan ja järkeisuskon mukaisesti kaikista tarpeettomista seremonioista. Tuomiorovasti painotti seurakuntalaisten velvollisuutta arvostelun sijaan ottaa uusi liturgia kiitollisuudella vastaan ja noudattaa sitä kuuliaisesti. Tuomiorovasti korosti vielä lopuksi, että kaikkien seurakuntien tulee ottaa ilolla edellisenä vuonna suomennettu ja Pietarissa painettu uusi kirkkokäsikirja käyttöön.⁴²

Ristiriitaiset näkemykset osoittavat, että kirkko oli sosiaalisena yhteisönä 1800-luvun alun Haminan konsistoripiirissä haastavassa tilanteessa. Tuomiorovastin näkemystä ei voi kuitenkaan tulkita ottamatta huomioon papiston uskollisuudenvaalaa, mikä asetti heidät tilanteessa vaikeaan välikäteen. Uutta liturgiaa koskevat kysymykset olivat esillä jälleen seuraavana keväänä Säkijärven seurakuntalaisten toivoessa paluuta vanhaan kirkkokäsikirjaan. Visitaattori ei voinut ymmärtää toivetta, sillä hän ei nähnyt pyynnölle perusteita. Sen sijaan hän kehotti seurakuntalaisia uskollisuuteen esivaltaa ja kaikkivaltiasta Jumalaa kohtaan. Asiaan palattiin jälleen parin kuukauden kuluttua Joutsenossa, jossa seurakuntalaisten puhemiehenä toimineen Karl Pellisen mukaan oli palattava vanhaan kirkkokäsikirjaan. Vastaus oli tuttu, sillä seurakuntalaisten toive tyrmättiin samalla, kun Pellistä ohjeistettiin toimimaan jatkossa kuten uskollinen alamainen.⁴³

Huolimatta uuden liturgian kaltaisista uskonnonharjoittamista koskeneista muutoksista Venäjän läntisillä rajaseuduilla Vanhassa Suomessa ei ollut 1700-luvulla ja 1800-luvun alussa pyrkimyksiä levittää kreikkalaiskatolista tunnustusta luterilaisille alueille. Toisaalta ortodoksinen kirkko piti kiinni asemastaan luterilaisilla rajaseuduilla Suomenlahden ympäristössä. Ennen kaikkea varuskuntiin ja ympäri maaseutua majoitettujen venäläisten joukko-osastojen vaikutuksesta Vanhan Suomen jokaisessa kuudessa kaupungissa oli 1780-luvun lopulle tultaessa ortodoksinen kirkko, samoin maaseudulla oli kahdeksan ortodoksista kirkkoa. Määrä kasvoi vielä muutamalla 1810-luvulle tultaessa.⁴⁴ Johtuen venäläisten sotilasjoukkojen suuresta määrästä eri uskontokuntien välinen kanssakäynti oli rajaseuduilla arkipäiväistä.

Lasten kastaminen herätti Vanhassa Suomessa konflikteja, sillä luterilaisia pappeja syytettiin ajoittain venäläisten (ortodoksisten) lasten kastamisesta. Venäjän Pyhän synodin julistus maaliskuulta 1742 ohjeisti,

kuinka tulee toimia silloin, kun lapsi on syntyisin luterilaisen äidin ja ortodoksisen sotilaan välisestä avioliiton ulkopuolisesta suhteesta. Julistuksen mukaan lapsi tuli kastaa kreikkalaiskatoliseen uskoon ja antaa joko isän tai muun ortodoksisen kasvattivanhemman hoitoon. Mikäli kumpikaan vaihtoehto ei käynyt päinsä, lapsi saattoi jäädä äidille vakavalla kehotuksella, että lapsi tuli kasvattaa kreikkalaisen uskon mukaisesti. Määräystä voitiin soveltaa vain tilanteissa, joissa lapsen isä oli tiedossa. Pyhän synodin julistus uusittiin vuosina 1747 ja 1751.⁴⁵

Mikäli syntyneen lapsen isä tai äiti oli ortodoksinen, luterilainen pappi ei saanut suorittaa kastetta ennen 1780-luvun loppua. Uukuniemellä kirkkoherra oli kuitenkin kastanut 1750-luvun alussa ortodoksisen aunukselaisen kauppiaan ja luterilaisen naisen lapsen. Virolahdella kirkkoherralta hätäkasteen saanut venäläisen sotilaan lapsi oli samoin kastettava uudelleen ja kasvatettava kreikanuskoiseksi joko äidin tai kummien avulla. Viipurin siviiltribunaalin vuonna 1788 antaman käskyn mukaan pappien tuli selvittää aviottomien lasten syntyessä, oliko lapsi peräisin venäläisestä vai luterilaisesta isästä. Mikäli isä oli luterilainen, saattoi luterilainen pappi toimittaa kasteen. Käsky uudistettiin vuonna 1808, jolloin papistoa varoitettiin kysymästä tarkemmin isän nimeä. Luterilaisen papin oli suoritettava kaste siinä tapauksessa, että isä oli äidin ilmoituksen mukaan luterilainen. Mikäli syntyneen lapsen isän uskontoa ei saatu varmuudella selville, tai mikäli kyseessä oli löytölapsi, ei luterilainen pappi saanut suorittaa kastetta. Tultaessa 1700-luvun lopulle Vanhan Suomen papiston Ruotsin vuoden 1686 kirkkolain mukaista toimintaa oli rajoitettu: ”Cosca jocu Äpära Lapsi pitä castettaman / nijn pitä Papin kyllä kysymän sen wanhinbitten perän” (luku III [Castesta] pykälä XI). Vaikka uskontokuntien välillä oli osin hankaluuksia, on J. M. Saleniuksen toteamus ”tällä maamme kulmalla syntyi ristiriitaisuuksia ja pahenusta, kun kaksi uskontoa oli rinnakkain” turhan leimaava.⁴⁶

Luterilaisten ja ortodoksisten alamaisten välinen hyväksyty ja hyväksymätön kanssakäynti erotti Vanhan Suomen aluetta osaltaan muusta 1700–1800-lukujen Suomesta. Avioliiton ulkopuolinen seksuaalinen kanssakäynti oli sekä normatiivisesti että moraalisesti tuomittua. Riippumatta osapuolten uskonnollisesta katsomuksesta lapsenmurha oli kaikissa tapauksissa silti salavuoteutta suurempi synti. Viipurin konsis-

torin istunnossa kesäkuussa 1769 laadittu seurakuntiin lähetetty julistus painotti asiaa alamaisille. Sen mukaan lapsenmurhasta tuomittujen henkilöiden aiempi häpeärangaistus mustapenkki, ”Häpiä-istunda, taicka nijn cutzuttu Musta pänki”, poistettiin käytöstä Liivinmaan, Viron ja Suomen oikeuskollegion päätöksellä. Perusteluna oli, ettei häpeärangaistus estänyt oikeuskollegion mukaan ”eperä-lasten” murhia. Konsistorin kuulutuksessa painotettiin edelleen: ”Jos sijs jocu horjahda salawuoteuden syndijn, ja ricko cuudetta käskyä wasten Herran Laissa; nijn ei pidä hänen salata sitä, että hän sijhen syndin on langennut, ja on rascal, mutta sitä enemästi wälttää sitä kauhiata pahantecoa, cuin ihmisen murhaminen on”.⁴⁷

Vanhan Suomen papisto oli 1800-luvun alussa tietoinen Länsi-Suomessa vallinneesta negatiivisesta mielikuvasta Vanhan Suomen papiston ja yleisemmin väestön kristillismoraalista tasoa kohtaan. Vanhan Suomen rovastien Viipurin läänin järjestämiskomitealle vuonna 1812 lähetämät selvitykset loivat päinvastaisen tulkinnan Vanhan Suomen väestöstä. Toisaalta myös piispa Magnus Jacob Alopaeus laittoi ilolla merkille kristinopissa taitavimpien ja ymmärtävien seurakuntalaisten tyytymättömyyden Haminan konsistoripiirissä käytettyä uutta liturgiaa kohtaan. Joutsenossa jo viimeisessä Haminan konsistorin rovastintarkastuksessa äänekkäästi vanhaan kirkkokäsikirjaan paluuta vaatinut Karl Pellinen esitti piispalle alkuvuonna 1812 talonpoikien laajan suomenkielisen kirjelmän. Pellisen esitys sai piispalta täysin päinvastaisen vastaanoton verrattuna aiempaan Haminan konsistoripiirin tuomiorovastin vastaukseen. Vastaava toive paluusta vanhaan kirkkokäsikirjaan tuotiin julki myös Savitaipaleella, Säkkijärvellä ja Taipalsaarella, joissa asia oli ollut Joutsenon tavoin esillä jo viimeisessä rovastintarkastuksessa ennen Vanhan ja Uuden Suomen yhdistämistä. Taipalsaarella seurakuntalaiset valittivat, että uusi liturgia oli otettu käyttöön heitä kuulematta. Valkealassa piispa vakuutti jälleen seurakuntalaisille, että alueella siirrytään takaisin vanhaan kirkkokäsikirjaan.⁴⁸

Piispa Alopaeuksen kotiuduttua tarkastusmatkaltaan Porvoon tuomiokapituli lähetti maaliskuun lopulla 1812 Vanhan Suomen seurakuntiin 24-kohtaisen kiertokirjeen, jossa käsiteltiin laajasti eri näkökulmista alueen kirkollista elämää ja hallinnollisten asioiden tulevaa hoitoa.

Sen lisäksi, että piispa velvoitti vuoden 1800 jälkeen vajaamiehisessä Viipurin konsistorissa ilman laillisesti tarkastettua pöytäkirjaa hyväksytyt pastoraalitutkinnot uusittaviksi, muistutti piispa alueen papistoa ja varsinkin niitä, jotka tiesivät aiemmin olleensa leväperäisiä, ahkeromaan jatkuvasti heille välttämättömien opintojen parissa. Tavoitteena oli perusteellinen ja selkeä käsitys kristinuskosta. Samoin papistolle painotettiin pitämään mielessä se, kuinka kutakin heistä oli ohjeistettu piispantarkastuksessa. Kiertokirjeen yksityiskohtaiset ohjeistukset alkaen jumalanpalvelussaarnan pituudesta, joka ei saanut ylittää kolme neljäsosaa tunnista, eivät sisältäneet merkittäviä muutoksia, vaan palauttivat lähinnä vallinneiden käytänteiden normit papiston mieliin. Ilmeisiin ongelma-kohtiin kuten uuden Viipurin läänin luterilaisen ja ortodoksisen kirkon ja seurakuntalaisten välisiin yhteyksiin kiertokirje ei puuttunut sanallakaan.⁴⁹

Vanhan Suomen luterilainen papisto ja kirkollinen elämä

Virkamiehistöön saatettiin vierasta henkeä istuttaa, papistoon ja kirkolliseen elämään ei. Tämä ei merkinnyt mitään kapinahenkeä kirkon piirissä; se johtui siitä tosiasiaista, että kirkon harrastukset ja kansan harrastukset olivat samat; vaarat ja voitot, surut ja ilot olivat kummallekin yleensä yhteiset.⁵⁰

Näkemyks luterilaisen kirkon ja kansan harrastusten yhteneväisyydestä Vanhassa Suomessa liittyy luterilaisuuden ja suomalaisuuden symbolisesti toisiinsa. Rinnastus ei ole kuitenkaan pätevä Venäjän keisarikunnan 1700–1800-lukujen läntisten rajaseutujen laajemmassa kontekstissa, sillä myös Inkerinmaalla, Virossa ja Liivinmaalla asui luterilaisia alamaisia. Mikäli asiaa tarkastellaan ”vieraan hengen” eli ortodoksisen uskon näkökulmasta, on tulkinnassa myös ongelmia. Venäläisten keisarillisten juhlapäivien viettoon osallistui Vanhan Suomen kirkoissa läpi 1700-luvun toistuvasti vain kourallinen seurakuntalaisia ilman, että konsistorit puuttuivat kovin ottein poissaoloihin. Sen sijaan kritiikki, mikäli jumalanpalvelus oli jätetty kokonaan pitämättä, vaikka kirkossa ei ollut

ainoatakaan seurakuntalaista, kertoo rajat ylittävästä rikkomuksesta uskollisuutta ja yhtenäisyyttä vastaan.

Vanhan Suomen papiston uskonnollis-hallinnollisessa viranhoidossa ja moraalis-siveellisessä toiminnassa oli läpi 1700-luvun ja 1800-luvun alun haasteita, jotka olivat Viipurin ja Haminan konsistoreiden tiedossa. Vaikka papiston taidot ja kaikinainen toiminta jäivät monilta osin vuoden 1686 kirkkolain vaatimuksista, oli tilanne pitkään tasainen. Venäjän 1700-luvun lopun ja seuraavan vuosisadan alun hallitsijanvaihdokset ja niitä seuranneet hallinnolliset muutokset heijastuivat kuitenkin negatiivisesti Vanhan Suomen papiston opillis-siveellisen toiminnan perusteisiin. Vanhan Suomen luterilaiset seurakunnat eivät näyttäneet missään vaiheessa houkuttelevina uravaihtoehtoina Ruotsin puoleisen Suomen papistolle. Vanhan Suomen seurakuntien pappisvirkojen täyttöä ohjasi pitäytyminen perinteessä, sillä esimerkiksi Haminan konsistori suosi esityksissään virkahierarkiasta huolimatta poikkeuksetta entuudestaan tuttuja kandidaatteja. Toisaalta Viipurin konsistorin lipsuminen 1800-luvun alussa pappistutkintojen hyväksynnässä heikensi papiston opillista tasoa.

Länsisuomalainen negatiivinen kuva Vanhan Suomen seurakunnista ja väestöstä konkretisoitui kritiikkinä papistoa kohtaan. Pohjimmiltaan ongelma oli kuitenkin viranhoidajien sijaan vallinneessa järjestelmässä. Luterilainen kirkko toimi Vanhassa Suomessa epävakaa tilanteessa, sillä Venäjän hallinnolla ja ortodoksisella kirkolla oli jatkuvasti mahdollisuus muuttaa sen asemaa ja toimintakäytänteitä huolimatta esimerkiksi Turun rauhansopimuksen pykälistä. Toisaalta Vanhan Suomen luterilainen papisto oli sidottu uskollisuudenvainon Venäjän keisarikuntaan. Näin ollen muun muassa keisarikunnan armeijan taistelukuvausten julistaminen saarnastuoleista, avustaminen Vanhan Suomen sotamiehenotoissa tai kritiikin vaimentaminen Haminan konsistoripiirissä käyttöön otettua uutta kirkkokäsikirjaa (liturgia) kohtaan kuuluivat papiston uskollisuudenvainon täytäntöönpanoon.

Varhaisempaan luterilaista kirkkoa Vanhassa Suomessa käsittelevään tutkimustraditioon sisäänkirjoitettu lopputuloksesta rakentuva lähtökohta perustuu kansallisesti värittyneelle näkemykselle papiston toiminnasta. Vanhan Suomen luterilaisen papiston ja kirkon ei voi nähdä

säilyttäneen missään määrin tietoisesti suomalaista henkeä odottaen, että alue yhdistettäisiin jossain vaiheessa takaisin osaksi muuta Suomea. Myöskään luterilaisen papiston esittämiselle muusta Vanhan Suomen virkamiehistöstä eroavana, mieleltään suomalais-ruotsalaisena pysytelleenä yksikkönä ei ole perusteita. Jatkotutkimuksen selvitettäväksi jää sen sijaan kysymys, miltä Vanhan Suomen suomalainen henki mahdollisesti näyttää ilman, että vanhoihin tapoihin pitäytymistä kytketään ajan poliittiseen tai aatteelliseen kehitykseen.

VIITTEET

- 1 Sirenus 1903, 245, 292.
- 2 Sirenus 1913, 256.
- 3 Vanha Suomi tarkoittaa Uudenkaupungin (1721) ja Turun rauhoissa (1743) Ruotsilta Venäjän alaisuuteen siirtyneitä Karjalankannaksen, Laatokan Karjalan ja nykyisen Kaakkoisen Suomen alueita. Vanha Suomi yhdistettiin (yhdenmukaistettiin) vuonna 1812 osaksi Suomen suuriruhtinaskuntaa.
- 4 Luterilaisesta kirkosta Vanhassa Suomessa ks. Sigfrid Sireniuksen teosten lisäksi esim. Inkinen 1932; Kansanaho 1985; Rajainen 1972; Råbergh 1903; Salenius 1909; Väänänen 1975a; Väänänen 1975b; Wirilander 1962. Viimeaikaisesta tutkimuksesta ks. Rähä 2016; Rähä 2017a; Rähä 2017b; Rähä 2018a; Vauhkonen 2016.
- 5 Erityisesti Danielson-Kalmari 1911; Kallio 1901; Sirenus 1913; Tarkiainen 1985, 225–237. Tulkintakehyksen muutoksesta ks. Engman 2009, 116–114; Rähä 2020.
- 6 Aalto 1996; Bergström 1991; Joutsivuo 2010; Karonen 2014, 230–234, 243–247; Laine 1995; Nyman 1963, 65–66; Suolahti 1919.
- 7 *Kircko-Laki Ja Ordningi*, Cap. XIX, § II.
- 8 Oppiaineet olivat: 1) latinan, kreikan ja heprean kielet, 2) filosofiset tieteet, erityisesti retoriikka, logiikka, etiikka, fysiikka, aritmetiikka ja kirkollinen ajanlasku, 3) moraaliteologia ja erityisesti systemaattinen teologia mukaan lukien uskonkappaleet ja dogmatiikan perusopit, uskon perusteet oli kyettävä selostamaan latinaksi ja ruotsiksi, 4) tärkeimmät kiistakysymykset, 5) raamatunhistoria ja kirkkohistoria, 6) kyky selittää muutamia ”Ramatus Päätodistuxia / ja andaman nähda cuinga he sillä taitawat Totuden wahwista / ja tacaperin aja niytä / jotca wastansanowat / ja saatta ne oikiaan käyttämiseen ja harjoitukseen meidän totises Christilisydesäm”. *Kircko-Laki Ja Ordningi*, Cap. XIX, § II.
- 9 *Matinolli* 1955; *Matinolli* 1957; Rähä 2017b; Suolahti 1919, 53–134.
- 10 Knapas 2013, 164–166; Koskenvesa 1977, 73–76; Rajainen 1972, 86–95, 122–124; Ranta 2000, 9–12; Väänänen 1975b, 19–25.
- 11 *Matinolli* 1957, 19; Sirenus 1903.
- 12 Andresen 2008; Boëthius 1922, 394; Inkinen 1932, 198–199; Lagus 1862, 110–111; Paasikoski 2015, 76–78; Rajainen 1972, 121.

- 13 Knapas 2013, 167–168, 184–190; Rähkä 2017b; Salenius 1900; Väänänen 1975b, liitetaulut I–IV, passim.
- 14 Kansanaho 1985, 47; Knapas 2013, 167; Väänänen 1975b, 50–53, 207–213, 245–246.
- 15 Akiander 1868, 393; Råbergh 1903, 87–88; Väänänen 1975b, 180.
- 16 *Kircko-Laki Ja Ordningi*, Cap. XXIV, § VI–XIII. Yleisesti ks. Häkli 2015; Lempiäinen 1967.
- 17 Vanhan Suomen konsistoripiirien visitaatiot vastasivat muualla Suomessa suoritettuja rovastintarkastuksia. Tarkastuksen suoritti konsistoripiirin tuomio- tai lääninrovasti.
- 18 KA: Haminan konsistorin arkisto (HKA), Konsistorin- ja rovastintarkastuspöytäkirjat (Ruokolahti 1753, Jääski 1753, Ruokolahti 1782). Ks. Rähkä 2016, 439–440; Rähkä 2017a, 548; Sirenus 1903, 245–248; Väänänen 1975b, 302.
- 19 KA: Haminan konsistorin arkisto (HKA), Konsistorin- ja rovastintarkastuspöytäkirjat (Lemi 1775, Pyhtää 1801).
- 20 KA: HKA, Konsistorin- ja rovastintarkastuspöytäkirjat (Kerimäki 1747).
- 21 KA: HKA, Konsistorin- ja rovastintarkastuspöytäkirjat (Suomenniemi 1753, 1760); KA: Pyhäjärven seurakunnan arkisto, Piispantarkastusten pöytäkirjat (1757, 1771, 1788); Råbergh 1903, 86–87; Sirenus 1913, 246–247.
- 22 KA: Räisälän seurakunnan arkisto, Piispantarkastusten pöytäkirjat (1771, 1788); KA: HKA, Konsistorin- ja rovastintarkastuspöytäkirjat (Kerimäki 1787, 1803); *Kircko-Laki Ja Ordningi*, Cap. XI, § VII. Ks. myös Leinberg 1905; Wirilander 1962, 305–308.
- 23 KA: Johanuksen seurakunnan arkisto, Piispantarkastusten pöytäkirjat (1772); KA: HKA, Konsistorin- ja rovastintarkastuspöytäkirjat (Kerimäki 1787, 1803); KA (Mikkeli): Parikkalan seurakunnan arkisto, Piispan- ja rovastintarkastusten pöytäkirjat (1774); On huomattava, että ehtoolliselle ilmoittautuminen ei avannut automaattisesti tietä ehtoolliselle kristinopin vaatimusten vuoksi. Lisäksi ehtoollisella käymisestä piti maksaa viinijvmaksu.
- 24 KA: Räisälän seurakunnan arkisto, Piispantarkastusten pöytäkirjat (1751); Råbergh 1903, 88–92; Sirenus 1903, 248.
- 25 KA: HKA, Konsistorin- ja rovastintarkastuspöytäkirjat (Luumäki 1793, Säkkijärvi 1802, Joutseno 1803, Kirvu 1804, Luumäki 1810, Ruokolahti 1810); KA (Mikkeli): Parikkalan seurakunnan arkisto, Piispan- ja rovastintarkastusten pöytäkirjat (1795).
- 26 KA: HKA, Konsistorin- ja rovastintarkastuspöytäkirjat (Ruokolahti 1747: ” – ganska fåå sig tå uti Kyrkan infinna skola, ju ofta intet öfwer 9. å 10. personer”).
- 27 KA: HKA, Konsistorin- ja rovastintarkastuspöytäkirjat (Kirvu 1747: ” – at ingalunda mindre försumma Gudstiänsten på theßa än på andra Sön- och Helgedagar”; Jääski 1747, Joutseno 1747, Lemi 1747: ” – at Ryska Festiner alltid med wederhörig Gudstiäns blifwit fjirande”).
- 28 KA: HKA, Konsistorin- ja rovastintarkastuspöytäkirjat (Kerimäki 1753, Sääminki 1753, Ruokolahti 1753).
- 29 KA: HKA, Konsistorin- ja rovastintarkastuspöytäkirjat (Lappee 1747, Jääski 1760, Joutseno 1760, Lappee 1760, Lemi 1775, Ruokolahti 1775); KA: Johanuksen seurakunnan arkisto, Piispantarkastusten pöytäkirjat (1754); KA (Mikkeli): Parikkalan seurakunnan arkisto, Piispan- ja rovastintarkastusten pöytäkirjat (1778); Laine 2015, 259–260.
- 30 KA: HKA, Konsistorin- ja rovastintarkastuspöytäkirjat (Ruokolahti 1782: ” – allmogen warit mycket trög at på de dagar infinna sig i Kyrckan – – Prästman intet kunna hålla

- någon Gudstienst, emedan Kyrckan warit helt tom”, Suomenniemi 1784); KA: Räsälän seurakunnan arkisto, Piispantarkastusten pöytäkirjat (1782).
- 31 KA: Kirkollisasiantoimituskunnan arkisto (KAA), Piispa Magnus Jakob Alopaeuksen Vanhan Suomen seurakunnissa pitämien piispantarkastusten pöytäkirjat (1811–1812) (Jääski); Salenius 1909, 2.
- 32 KA: Oikeuskollegion arkisto, akti nro 218; KA: HKA, Muiden konsistorien kirjeet (6.5.1766: ”– i par weckors tid uppehållit sig i St. Petersburg, at därstädes på bäste och möjligaste sättet bedrifwa wår wanliga Präste-Rättigheters bibehållande”); Granfelt 1931; Rähä 2012, 195–196, 199.
- 33 KA (Mikkeli): Parikkalan seurakunnan arkisto, Kiertokirjeet (8.8.1774, 00.3.1803); KA: Pyhäjärven seurakunnan arkisto, Piispantarkastusten pöytäkirjat (1765, liite 8.8.1774).
- 34 KA: HKA, Muiden konsistorien kirjeet (28.8.1753); Koskenvesa 1969, 168; Rähä 2016, 434; Sirenus 1903, 276.
- 35 Koskenvesa 1969, 169–170; Rähä 2016, 436–438; Rähä 2017a, 355–361.
- 36 KA (Mikkeli): Parikkalan seurakunnan arkisto, Kiertokirjeet (16.10.1770, 5.8.1799); Lappeenranta: Lappeenrannan seurakunnan arkisto, Viranomaisten kiertokirjeet (30.5.1775); KA: Johanneksen seurakunnan arkisto, Piispantarkastusten pöytäkirjat (liitteenä, 16.10.1787). Ks. Paaskoski & Rähä 2018 633–634–638; Rähä 2017a.
- 37 KA (Mikkeli): Parikkalan seurakunnan arkisto, Kiertokirjeet (30.1.1809, 20.2.1810). Raamatunjakeet on käännetty vuoden 1776 Raamatun suomennoksen mukaan (*Biblia* 1776).
- 38 Paaskoski 2013b, 432–437.
- 39 KA (Mikkeli): Parikkalan seurakunnan arkisto, Kiertokirjeet (14.1.1800, 18.1.1808).
- 40 KA: HKA, Kirjekonseptit (23.6.1809); KA: KAA, Piispa Magnus Jakob Alopaeuksen Vanhan Suomen seurakunnissa pitämien piispantarkastusten pöytäkirjat (1811–1812) (Parikkala).
- 41 Kansanaho 1985, 53–55; Paaskoski 2013a, 144–148; Rajainen 1972, 39; Sirenus 1903, 249, 257–259; Vauhkonen 2016, 349–354.
- 42 KA: HKA, Konsistorin- ja rovastintarkastuspöytäkirjat (Taipalsaari 1809).
- 43 KA: HKA, Konsistorin- ja rovastintarkastuspöytäkirjat (Säkkijärvi 1810, Joutseno 1810); Rähä 2018b, 641.
- 44 Andresen 2008; Kallio 1901, 123–126; Knapas 2013, 175–178; Lagus 1862, 111–112; Paaskoski 2015; Rajainen 1972, 126–13; Sirenus 1903, 370–372.
- 45 Lappeenranta: Lappeenrannan seurakunnan arkisto, Viranomaisten kiertokirjeet (päiväämätön).
- 46 *Kircko-Laki Ja Ordningi*, Cap. III, § XI; Hannikainen 1888, 34–35; Inkinen 1932, 205–206; Salenius 1909, 1–3 (lainaus s. 1); Sirenus 1903, 371–372.
- 47 KA (Mikkeli): Parikkalan seurakunnan arkisto, Kiertokirjeet (15.6.1769). Ks. myös KA: HKA, Muiden konsistorien kirjeet (24.3.1765).
- 48 KA: KAA, Piispa Magnus Jakob Alopaeuksen Vanhan Suomen seurakunnissa pitämien piispantarkastusten pöytäkirjat (1811–1812) (Joutseno, Säkkijärvi, Taipalsaari, Valkeala); Kansanaho 1985, 53–55; Rähä 2018b, 641–642; Rähä 2020, 140–142; Sirenus 1913, 231–232.
- 49 KA (Mikkeli): Parikkalan seurakunnan arkisto, Kiertokirjeet (23.3.1812); Sirenus 1913, 255.
- 50 Sirenus 1913, 225.

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

ARKISTOLÄHTEET

Kansallisarkisto, Helsinki (KA)
Haminan konsistorin arkisto (HKA)
Kirjekonseptit
Konsistorin- ja rovastintarkastuspöytäkirjat
Muiden konsistorien kirjeet
Johanneksen seurakunnan arkisto, Piispantarkastusten pöytäkirjat
Kirkollisasiantoimituskunnan arkisto (KAA), Piispa Magnus Jakob Alopaeuksen Vanhan Suomen seurakunnissa pitämien piispantarkastusten pöytäkirjat (1811–1812)
Oikeuskollegion arkisto, aktit
Pyhäjärven seurakunnan arkisto, Piispantarkastusten pöytäkirjat
Räisälän seurakunnan arkisto, Piispantarkastusten pöytäkirjat
Kansallisarkisto, Mikkeli (KA Mikkeli)
Parikkalan seurakunnan arkisto
Piispan- ja rovastintarkastusten pöytäkirjat
Kiertokirjeet
Lappeen seurakunnan arkisto, Lappeenranta
Lappeenrannan seurakunnan arkisto, Viranomaisten kiertokirjeet.

LÄHDE- JA VIRALLISJULKAISUT

Boëthius, Bertil 1922: *Sverges traktater med främmande magter jemte andra dit hörande handlingar*, åttonde delen 1723–1771. Kongl. boktryckeriet, P.A. Nordstedt & Söner.
Kirkko-Laki Ja Ordningi / Jonga Suuriwaldias Cuningas ja Herra /Herr CARL Yxitoistakymmenes / Ruotzin Göthein ja Wändein Cuningas / &c. Wuonna 1686 on andanut coconpanna / – –.

KIRJALLISUUS

Aalto, Seppo 1996: *Kirkko ja Kruunu siveellisyyden vartijoina. Seksuaalirikollisuus, esivalta ja yhteisö Porvoon kihlakunnassa 1621–1700*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
Akiander, Matthias 1868: *Herdaminne för fordna Wiborgs och nuvarande Borgå stift I*. Helsingfors: Finska Litteratur-sällskapet tryckeri.
Andresen, Andres 2008: *Eestimaa kirikukorraldus 1710–1832. Riigivõimu mõju institutsioonidele ja õigusele*. Tartu: Tartu Ülikool.
Bergström, Carin 1991: *Lantprästen. Prästens funktion i det agrara samhället 1720–1800. Oland-Frösäkers kontrakt av ärkestiftet*. Stockholm: Nordiska museet.
Danielson-Kalmari, J. R. 1911: *Viipurin läänin palauttaminen muun Suomen yhteyteen*. Uusien lähteiden nojalla tarkastettu ja täydennetty painos. Porvoo: WSOY.
Engman, Max 2009: *Pitkät jäähyväiset, Suomi Ruotsin ja Venäjän välissä vuoden 1809 jälkeen*. Helsinki: WSOY.

- Granfelt, Otto, Hjalmar 1931: Rättskipningen i Gamla Finland under Ryska tiden (1721–1811) – *Tidskrift utgiven af Juridiska Föreningen i Finland* 67.
- Hannikainen, O. 1888: *Vanhan Suomen eli Viipurin läänin oloista 18lla vuosisadalla*. Helsinki: Frenczell.
- Häkli, Esko 2015: *Biskops- och prostvisitationsprotokoll från det äldre Wiborgska stiftet. På basis av Albin Simolins samling kompletterade och utgivna av Esko Häkli*. Helsingfors: Finska kyrkohistoriska samfundet.
- Inkinen, Antti 1932: *Vanhan Suomen kirkollisista oloista venäläisvallan alkuaikoina. – Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja XXII*.
- Joutsivuo, Timo-Pekka 2010: Papeiksi ja virkamiehiksi. Teoksessa Hanska, Jussi & Vainio-Korhonen, Kirsi (toim.) *Huoneentaulun maailma. Kasvatus ja koulutus Suomessa keskiajalta 1860-luvulle*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 112–183.
- Kallio, O. A. 1901: *Viipurin läänin järjestämisestä muun Suomen yhteyteen*. Helsinki: Weilin & Göös.
- Kansanaho, Erkki 1985: *Kirkko Karjalassa*. Joensuu: Karjalan Kirjapaino Oy.
- Karonen, Petri 2014: *Pohjoinen suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521–1809*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Knapas, Rainer 2013: Kirkollista ja maallista kulttuuria. Teoksessa Kaukiainen, Yrjö – Marjomaa, Risto – Nurmiainen, Jouko (toim.) *Viipurin läänin historia IV. Vanhan Suomen aika*. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämissektori. 164–197.
- Koskenvesa, Esko 1969: Rukouspäiväjulistusten antaminen Suomessa kustavilaisen ajan lopulla ja autonomian ajan alussa. – *Historiallinen Arkisto* 64 s. 163–183.
- Koskenvesa, Esko 1977: Tuomiokapitulin sijoittaminen Porvooseen isonvihan jälkeen. – *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja* 64–67 s. 70–86.
- Lagus, Robert 1862: *Om Gamla Finlands rättsliga förhållanden vid reunionen 1811. – Juridiskt album*. Häft. III & IV.
- Laine, Esko M. 1995: Papisto ja yhteiskunta Suomessa 1600-luvulla. – *Historiallinen Arkisto* 105 s. 131–177.
- Laine, Esko M. 2015: Lappeen seurakunta sosiokulttuurisena yhteisönä. – *Läpi kuuden vuosisadan. Lappeen seurakunta 1415–2015*. Lappeen kotiseutuyhdistys ry. 239–287.
- Leinberg, K. G. 1905: *Kyrkliga förhållanden i Borgå stifts östra gränsförsamlingar 1780. – Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Pöytäkirjat Liitteineen*. Suomen kirkkohistoriallinen seura 1904–1905.
- Lempiäinen, Pentti 1967: *Piispan- ja rovastintarkastukset Suomessa ennen isoavihaa*. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
- Matinolli, Eero 1955: *Turun hiippakunnan papinvaalit ja papinvirkojen täyttäminen aikakautena 1721–1808. Sosiaalhistoriallinen tutkimus*. Turun yliopisto.
- Matinolli, Eero 1957: *Porvoon hiippakunnan papinvaalit ja papinvirkojen täyttäminen aikakautena 1721–1808. Sosiaalhistoriallinen tutkimus*. Turun yliopisto.
- Nyman, Helge 1963: *Ordinationslöfte och prästed i Sverige-Finland efter reformationen*. Acta Academiae Aboensis. Humaniora XXVI: 2. Åbo: Åbo Akademi.
- Paaskoski, Jyrki 2013a: Valistunut keisarinna Katariina II. Teoksessa Kaukiainen, Yrjö – Marjomaa, Risto – Nurmiainen, Jouko (toim.) *Viipurin läänin historia IV. Vanhan Suomen aika*. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämissektori. 143–163.

- Paaskoski, Jyrki 2013b: Epäluuloinen Paavali I. Teoksessa Kaukiainen, Yrjö – Marjomaa, Risto – Nurmiainen, Jouko (toim.) *Viipurin läänin historia IV. Vanhan Suomen aika*. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämisseura. 416–437.
- Paaskoski, Jyrki 2015: Inkerin kirkko Venäjän keisarikunnassa suuresta Pohjan sodasta 1800-luvun alkuun. Teoksessa Sihvo, Jouko – Paaskoski, Jyrki (toim.) *Inkerin kirkon neljä vuosisataa. Kansa, kulttuuri, identiteetti*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 71–128.
- Paaskoski, Jyrki & Rähä, Antti 2018: Suursota ja valtapiirien uudelleenjako. Teoksessa Paaskoski, Jyrki – Talka, Anu (toim.) *Rajamaa. Etelä-Karjalan historia I*. Helsinki: Edita. 629–639.
- Rajainen, Maija 1972: *Luterilaisuus Venäjän valtion alaisena. Itä-Suomen ja Inkerin kirkon järjestymisvaiheita Uudenkaupungin ja Turun rauhojen molemmin puolin*. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
- Ranta, Raimo 2000: Haminan hiippakunnan tausta, synty ja kehitys. Teoksessa Keskinen, Kimmo (toim.) *Haminan hiippakunta 1743–1812*. Helsingin yliopisto, aikuiskoulutuskeskus.
- Råbergh, Herman 1903: Blad ur de förgättnas historia. – *Teologinen Aikakauskirja* 8(2).
- Rähä, Antti 2012: *Jatkuvuus ja muutosten hallinta. Hamina ja Lappeenranta Ruotsin ja Venäjän alaisuudessa 1720–1760-luvuilla*. Jyväskylä Studies in Humanities 183. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Rähä, Antti 2016: Hengellisyys, poliittisuus ja yhteisöllisyys. Konsistorien toiminta 1700-luvun Venäjän rajaseudulla. – *Teologinen Aikakauskirja* 121 s. 5–6.
- Rähä, Antti 2017a: Den lutherska kyrkan, ”den finska andan” och Gustav III:s krig (1788–90) i Gamla Finland. – *Historisk Tidskrift för Finland* 102(3) s. 343–364.
- Rähä, Antti 2017b: Normative Imperatives and Communal Influences. The Consistory's Role in Proposing Lutheran Clergy in the 18th-century Russian Border Area. – *Scandinavian Journal of History* 42(5) s. 537–559.
- Rähä, Antti 2018a: Kirkko, alamaisuus ja opinkäynti. Teoksessa Paaskoski, Jyrki & Talka, Anu (toim.) *Rajamaa. Etelä-Karjalan historia I*. Helsinki: Edita. 579–590.
- Rähä, Antti 2018b: Vanhasta Suomesta Viipurin lääneen. Teoksessa Paaskoski, Jyrki – Talka, Anu (toim.) *Rajamaa. Etelä-Karjalan historia I*. Helsinki: Edita. 639–650.
- Rähä, Antti 2020: Vanha Suomi ja yhdenmukainen suuriruhtinaskunta? Lähentyminen Venäjään ja venäläisyyden kitkeminen 1800-luvun alkupuolen Suomessa. Teoksessa Einonen, Piia ja Voutilainen, Miikka (toim.) *Suomen sodan jälkeen – 1800-luvun alun yhteiskuntahistoria*. Tampere: Vastapaino. 125–151.
- Salenius, J. M. 1900: Pappien siirtymisestä Uudesta Suomesta Vanhaan Suomeen. – *Historiallinen Arkisto* XVI(2).
- Salenius, J. M. 1909: Kirkollisia ja papillisia oloja Vanhassa Suomessa seitsemännellätoista sataluvulla. – *Historiallinen Arkisto* XXI(1).
- Sirenus, Sigfrid 1903: Vanhan Suomen lutherilaisesta kirkosta venäläisvallan aikana 1710–1812. – *Vartija* s. 7–12.
- Sirenus, Sigfrid 1913: Vanhan Suomen kirkon palauttaminen Suomen kirkon yhteyteen. Piispa M. J. Alopaeuksen osa yhdistämisessä. – *Tutkimuksia Suomen kirkkohistorian alalta*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia XI. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.

<https://doi.org/10.21435/ht.289>

- Suolahti, Gunnar 1919: *Suomen papisto 1600- ja 1700-luvuilla*. Porvoo: WSOY.
- Tarkainen, Kari 1985: *Porvoon piispa Magnus Jacob Alopaeus 1743–1818*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Vauhkonen, Ville 2016: *Kohti kirjan oppia. Vanhan Suomen talonpoikien kirjallistuminen Ruotsin kuningaskunnan ja Venäjän keisarikunnan luterilaisuuden risteymässä 1721–1811*.
- Väänänen, Kyösti 1975a: *Vanhan Suomen papisto. Pappien lukumäärä, alueellinen ja sosiaalinen koostumus. Matrikkeli*. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
- Väänänen, Kyösti 1975b: *Pappissivistys Vanhassa Suomessa*. Suomen kirkkohistoriallinen seura.
- Wirilander, Kaarlo 1962: *Rajakirkon oloja 1700-luvun Suomessa*. – *Historiallinen Arkisto* 58.